

زنان، شهر و اخلاق شهروندی در قرآن

دکتر مسعود گلچین

عضو هیات علمی گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت معلم

www.ketab.ir

معاونت امور اجتماعی و فرهنگی
اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

انتشارات
جامعه و فرهنگ

زنان، شهر و اخلاق شهروندی در قرآن

• نویسنده: دکتر مسعود گلچین • رییس شورای سیاستگذاری پژوهش: دکتر سید محمدهادی ایازی • زیرنظر: سیدرضا مصطفوی • دبیر مجموعه مطالعات شهری: محمدعلی زکریایی • به سفارش: اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران • ناظر علمی: دکتر سومین باستانی • ناشر: جامعه و فرهنگ • طرح جلد: هادی زکریایی • چاپ و صحافی: باران • نوبت چاپ: اول ۱۳۹۰ • شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه • قیمت: ۶۸۰۰ تومان • عکس روی جلد: آرشیو روابط عمومی معاونت اجتماعی - فرهنگی شهرداری تهران • شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۹۷۷-۱۴-۷ / ISBN: 978-964-2977-14-7

همه حقوق مترتب بر این کتاب متعلق به اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران است.
استفاده از مطالب مندرج در کتاب با ذکر مأخذ مانعی ندارد.

سرشناسه	گلچین، مسعود، ۱۳۲۰
عنوان و نام پدیدآور	زنان، شهر و اخلاق شهروندی در قرآن / مسعود گلچین، به سفارش اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران
مشخصات نشر	تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ، ۱۳۸۹
مشخصات ظاهری	۲۵۹ ص.
فروست	مطالعات شهری، ۲. زنان و شهر تهران
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۲۹۷۷-۱۴-۷
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	زنان در قرآن
موضوع	اخلاق اجتماعی - جنبه های قرآنی
ردیفی کنگره	۱۰۲ BP ۱۳۸۹ گ ۹ ز ۱
ردیفی دیوبی	۲۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی	۲۲۶۸۵۹۹
کد پیگیری	۲۲۶۶۷۸۸

اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران:

تهران- تقاطع بزرگراه کردستان و شهید گمنام، ساختمان معاونت اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، طبقه دوم.

تلفن: ۸۲۱۰۶۰۰۰

انتشارات جامعه و فرهنگ:

تهران، خیابان طالقانی غربی، خیابان سرپرست جنوبی شماره ۹، تلفن: ۶۶۹۶۹۴۰۱

فهرست مطالب

۷	سر آغاز
۹	پیشگفتار
۱۱	مقدمه
۱۳	فصل اول: کلیات
۱۵	بیان مساله و ضرورت پژوهش
۱۶	اهداف پژوهش
۱۶	سوال های پژوهش
۱۷	چار چوب نظری
۱۹	روش شناسی
۲۲	مدل پژوهش
۲۵	فصل دوم: مروری بر شیوه های عملیاتی سازی مفاهیم قرآنی
۲۷	مقدمه
۲۷	۱. بررسی نظری و تحلیلی مفهوم «عملیاتی کردن مفاهیم قرآنی»
۳۲	۲. توصیه های کلی برای موفقیت هر چه بیش تر شیوه های عملیاتی سازی مفاهیم قرآنی
۳۳	۳. طبقه بندی و مرور مختصر معمول ترین شیوه های عملیاتی سازی مفاهیم قرآنی
۴۷	فصل سوم: حقوق، تکالیف و نقش های اجتماعی زنان در قرآن
۴۹	مقدمه
۴۹	۱. بررسی مفهومی
۵۳	۲. یافته های قرآنی
۱۱۲	۳. پاسخ به پرسش های مرتبط با زنان بر اساس اطلاعات استخراج شده
۱۲۳	فصل چهارم: شهر و زندگی شهری در قرآن
۱۲۵	مقدمه
۱۲۶	۱. بررسی مفهومی

۱۲۹	۲. یافته‌های قرآنی
۱۵۵	۳. پاسخ به پرسش‌های مرتبط با شهر و زندگی شهری بر اساس اطلاعات استخراج شده
۱۶۳	فصل پنجم: اخلاق فردی و اجتماعی (اخلاق شهروندی) در قرآن
۱۶۵	مقدمه
۱۶۵	۱. بررسی مفهومی
۱۶۸	۲. یافته‌های قرآنی
۲۱۸	۳. پاسخ به پرسش‌های مرتبط با اخلاق فردی و اجتماعی (اخلاق شهروندی) بر اساس اطلاعات استخراج شده
۲۳۱	خاتمه و نتیجه‌گیری
۲۳۳	منابع

به نام خدا

سر آغاز

تحقیق و پژوهش زیربنای توسعه پایدار است. بر پایه پژوهش‌های توسعه‌ای و کاربردی می‌توان ابعاد مختلف شهرها را شناخت، شرایط موجود را بررسی و مختصات ساختاری-تاریخی آن‌ها را خصلت‌یابی نمود، با نیازها، انتظارات و دغدغه‌های شهروندان، صاحب‌نظران و مدیران شهری آشنا شد و با اتکا به دانش نظری و تجربی، راه‌هایی را برای حل مسائلی که شهر و شهروندان با آن‌ها مواجه هستند یافت و الزامات و ملاحظات آن‌ها را در توسعه شهرها به کار گرفت.

شهرداری تهران از طریق اتخاذ سیاست‌های بهبود کیفیت زندگی شهروندان (با رویکرد اجتماعی و فرهنگی) نسبت به ایجاد مدیریت یکپارچه اجتماعی و فرهنگی مبادرت ورزیده است تا مداخله در حوزه‌های مختلف با جهت‌گیری‌های جدید در کلانشهر تهران انجام شود.

در نگاه مدیریت جدید شهری، شهر تبلور فضایی از عملکردهای انسانی در راستای برطرف کردن نیازهای اوست و در هر برهه‌ای از زمان با توجه به دانش و توقعات شهروندان و همچنین شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه، توسعه می‌یابد. تغییراتی که در روند شهرنشینی رخ می‌دهد تابعی است از تغییراتی که در زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی صورت می‌پذیرد.

یکی از انتقادهای اساسی و جدی که همواره متوجه مدیران شهری بوده، عدم توجه به مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی در طرح‌های توسعه‌ای است، به‌همین سبب صاحب‌نظران و متفکران اجتماعی معتقد هستند به رغم سرمایه‌گذاری و هزینه‌های هنگفت در شهرهای ایران، کیفیت زندگی بهبود چندانی نسبت به گذشته نیافته است و حتی محدودیت‌ها و مشکلات شهروندان بیشتر شده است، زیرا برنامه‌های توسعه‌ای شهرها در دهه‌های گذشته مهم‌ترین عناصر حیات اجتماعی شهرها یعنی باورها، ارزش‌ها و هنجارها را نادیده گرفته است.

یکی از راه‌های ایجاد پیوند میان فرهنگ و برنامه‌ریزی شهری انجام و کاربست پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی است، که در این دوره از مدیریت شهرداری تهران، به سبب رویکرد اجتماعی و فرهنگی به مسائل شهری، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است. به منظور پاسخگویی به پرسش‌های مدیران و کارشناسان، سالانه صدها مطالعه و پژوهش در قالب نظر سنجی، نیاز سنجی، ارزیابی، سنجش اثربخشی و تحلیل و تبیین مسائل شهری توسط اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران انجام می‌پذیرد.

اثری که پیش روی شماست یکی از آثار پژوهشی این حوزه است که علاوه بر کارگزاران شهری، صاحب نظران، اساتید و دانشجویان نیز می توانند از نتایج و یافته های آن بهره گیرند. در پایان بر خود لازم می دانم از مدیرکل مطالعات اجتماعی و فرهنگی، همکاران ایشان و پژوهشگر محترم طرح صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم.

سید محمدهادی ایازی

معاون امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران

www.ketab.ir

پیشگفتار

شهر پدیده‌ای فرهنگی است. توسعه شهرها در زمینه حمل و نقل عمومی، شهرسازی، خدمات شهری و فعالیت‌ها و فضاها، فرهنگی و اجتماعی تحت تأثیر باورها، ارزش‌ها و هنجارهایی است که در بین شهروندان و کارگزاران مدیریت شهری وجود دارد. توسعه هر یک از ابعاد شهری بدون توجه به مختصات و ویژگی‌های فرهنگی آن‌ها کمک چندانی به ارتقای سطح کیفیت زندگی شهروندان نخواهد کرد، بلکه پیامدهای خواسته و ناخواسته فراوانی را برای مردم به بار خواهد آورد. بر این اساس پژوهش و مطالعات اجتماعی و فرهنگی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی شهری جایگاه و اهمیت ویژه‌ای دارد.

طرح‌ها و پروژه‌های شهری با ماهیت کاملاً فیزیکی می‌توانند تأثیر مثبت و منفی بر فرهنگ شهر داشته باشند. تجارب گذشته نشان داده که هیچ پروژه کالبدی فاقد کارکرد اجتماعی نیست و حتی ممکن است گستره آن به مراتب بیشتر از دستاوردهای فیزیکی آن باشد.

شهرداری تهران با این نگرش نسبت به شهر، پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی گوناگونی را پایه‌گذاری نموده است و سالانه با استفاده از ظرفیت‌های موجود دانشگاهی و دیگر مراکز علمی و بهره‌گیری از توانمندی اساتید و صاحب‌نظران این حوزه، پژوهش‌های توسعه‌ای و کاربردی را در مورد مسایل اساسی کلانشهر تهران طرح‌ریزی و اجرا نموده است. اشاره می‌نماید که این طرح‌ها متأثر از سیاست‌ها، اسناد بالادستی و فعالیت‌های عمده شهرداری و همچنین اعلام نیاز مدیران بوده و گاهی هم مبتنی بر پیشنهاد پژوهشگران در جهت شناخت و بررسی مسایلی است که به‌طور مستقیم از طریق اداره کل مطالعات، نظارت و اجرا می‌گردد تا از نتایج و یافته‌های آن در برنامه‌ریزی استفاده شود.

اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی، به منظور معرفی چارچوب سیاست‌گذاری پژوهشی خود و در جهت هماهنگی و هم‌نوایی پژوهشگران با مسوولان شهرداری، راهکاری نظری با عنوان چرخه یا فرآیند پژوهش تنظیم نموده تا به کمک آن بتوان با شناخت وضع موجود در جهت رسیدن به وضع مطلوب به‌گونه‌ای روشمند گام برداشت.

در این راستا با استفاده از معیارهایی به تدوین شرایط مطلوب اقدام می‌شود تا از این طریق بتوان شکاف یا به عبارت دیگر فاصله بین وضع موجود و مطلوب را مشخص کرد. چهار روش عمده برای تعیین وضع مطلوب وجود دارد: یکی از آنها تهیه استانداردهای جداگانه با بهره‌گیری از اسناد ابلاغی یا تدابیر مدیران ارشد است. طی روش دوم استانداردهای جهانی ملاک عمل قرار می‌گیرد. یکی دیگر از شیوه‌ها مقایسه شاخص‌های شهر

تهران با کلانشهرهای دیگر ایران و یا کشورهای با ویژگی‌های مشابه است. در روش آخر شاخص‌های سنوات گذشته می‌تواند مبنای مناسبی برای برنامه‌ریزی و تغییر شرایط به دست دهد.

برای نشان دادن وضع موجود شهر تهران، پژوهش‌هایی از نوع توصیفی توسط اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی تعریف می‌گردد که بخشی از فعالیت‌های پژوهشی سالانه را تشکیل می‌دهد، مانند فعالیت‌ها و مصرف کالاهای فرهنگی، سرمایه اجتماعی، ارزش‌ها و نگرش‌ها، آسیب‌های اجتماعی، سلامت شهری و مسایل شهر تهران که بیشترین کاربرد این نوع پژوهش‌ها شناخت وضع موجود و استفاده از داده‌های آن در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی است.

پس از مقایسه وضع موجود با وضع مطلوب، فهرستی از مسائل و نیازهای شهری بدست خواهد آمد که خروجی آن تعیین عناوین مطالعات بعدی است. عنوان‌های مزبور برای پژوهش‌هایی از نوع تبیینی و یا برگزاری جلسات تخصصی برای پاسخ به چرایی آن چه که در حوزه فرهنگی و اجتماعی شهر رخ می‌دهد در نظر گرفته می‌شود. عناوینی نظیر بررسی عوامل افزایش آسیب‌های اجتماعی در کلانشهر، عوامل فرسایش سرمایه اجتماعی و ... را می‌توان در ردیف پژوهش‌هایی از نوع تبیینی برشمرد. همچنین بحث‌های کارشناسی با حضور صاحب‌نظران برای یافتن راهبردها و راه کارهای کاربردی نحوه تامین نیازهای شهروندان روش دیگری است (تا نشان دهد چگونه می‌توان مسایل شهر را حل کرد).

فعالیت‌های پژوهشی اداره کل مطالعات با تدوین و اجرای برنامه‌ها پایان نخواهد یافت. ارزیابی و تعیین میزان اثربخشی آنها نوع دیگری از پژوهش‌های حوزه اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران را تشکیل می‌دهد، تا اگر هر یک از برنامه‌ها فاقد اثر بخشی مناسب و مؤثری در عرصه شهری هستند از فهرست برنامه‌های سالانه شهرداری حذف گردند. این چرخه به ترتیبی که توصیف شده است انجام می‌پذیرد. نمی‌توان گفت که همه فعالیت‌ها و اقدامات شهرداری تهران مبتنی بر پژوهش‌ها و نتایج حاصل از این فرآیند انجام می‌پذیرد، اما اراده، تلاش و جهت‌گیری اصلی مدیریت شهری انجام پژوهش‌ها از نوع توسعه‌ای و کاربردی است تا هیچ برنامه و فعالیتی بدون پشتوانه پژوهشی و مطالعاتی در کلانشهر تهران اجرا نگردد.

پژوهش "زنان، شهر و اخلاق شهروندی در قرآن" توسط پژوهشگر محترم دکتر مسعود گلچین در راستای سیاست پژوهشی اداره کل مطالعات انجام پذیرفته است. امیدوارم کاربرست نتایج آن توسط مدیران مربوطه در شهرداری تهران بتواند در حل مسایل و مشکلات شهر و شهروندان تهران مؤثر باشد.

در پایان برخود لازم می‌دانم از پژوهشگر محترم طرح و همچنین معاون پژوهشی، مدیران و کارشناسان مطالعات و سنجش افکار که هر کدام به نوبه خود نقشی در به نتیجه رساندن این اثر داشته‌اند صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم.

سید رضا مصطفوی

مدیر کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران

مقدمه

نوشتاری که اینک از نظر خواننده ارجمند می‌گذرد، بخشی از پروژه مطالعاتی بزرگتری است که نگارنده علاقمند است در خصوص وضعیت اخلاق در جامعه امروزی ما انجام دهد. جامعه‌ای که به اذعان بسیاری از صاحب‌نظران و کارشناسان دلسوز، دچار کاستی‌ها و ضعف‌های آزاردهنده رفتاری و گاه شاهد نشانه‌هایی از نوعی بحران اخلاقی است. تحول‌شتابان و اغلب ناهماهنگ ساختارهای گوناگون اجتماعی در دهه‌های اخیر، موجب به لرزه درآمدن بنیادهای اخلاق اجتماعی و از دست رفتن فرصت‌های لازم برای استقرار ارزش‌ها، هنجارها و نمادهای جایگزین مقبول و شایسته در جامعه ما بوده است. تنش‌ها یا بحران‌های اخلاقی عاملی بود که در آغاز نظریه جامعه‌شناختی مدرن در دوران معاصر موجب اندیشه‌ورزی‌های بسیار و مطالعات بنیادین قابل توجه شد. به نظر می‌رسد، جامعه کنونی ما نیز وضعیتی را از سر می‌گذراند که به راستی نیازمند تأملی فلسفی، دینی، جامعه‌شناختی و بررسی‌های میدانی در حوزه اخلاق فردی و اجتماعی است، به ویژه این ضرورت با توجه به حرکت به سوی نوعی جامعه مدنی، انجام بررسی‌های گسترده‌ای را پیرامون اخلاق شهروندی مؤکد می‌سازد.

بدیهی است نگارنده با توجه به حرفه و تخصص خود در حوزه جامعه‌شناسی، علی‌القاعده باید پدیده اجتماعی اخلاق را از منظری جامعه‌شناختی اعم از نظری - بنیادی یا تجربی و میدانی مورد مطالعه قرار دهد. مطلبی که به هیچ وجه از نظر راقم این سطور دور نبوده است. لیکن فرصت به وجود آمده از سوی عزیزان مسوول در اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران برای انجام مطالعاتی عمده‌تأ نظری پیرامون شیوه‌های عملیاتی‌سازی مفاهیم قرآنی مرتبط با زنان و محیط شهری در راستای ارتقای اخلاق شهروندی باعث شد که برنامه پژوهشی مورد نظر خود را با آغازی مبارک، یعنی رجوع به منبع اصلی الهام اخلاقی مسلمانان، کتاب انسان‌ساز و سراسر آکنده از مفاهیم بنیادین و کاربردی اخلاق انسانی، یعنی "قرآن مجید" به مرحله عمل درآورم.

این اثر که حاصل بخشی از تأملات و بررسی‌های یک ساله خود و همکاران ارجمندم است، با تأکید بر سه مفهوم کلیدی زنان، شهر یا محیط شهری و اخلاق اجتماعی یا اخلاق شهروندی، آیات قرآن مجید را مورد کاوش و بررسی قرار داده است، آموزه‌ها و مضامین کتاب آسمانی ما را در این خصوص به عنوان زمینه نظری هرگونه مطالعه احتمالی پیرامون اخلاق در جامعه استخراج و عرضه کرده است.

مطالب این کتاب طی پنج فصل، از نظر خواننده گرامی می‌گذرد. فصل اول، مطالب کلی و عمومی پژوهش را درباره مساله پژوهش و اهمیت مطالعه آن، اهداف و پرسش‌های مطالعه، پاره‌ای نکات روش‌شناسانه و مدل پژوهش در بردارد. در فصل دوم مطالبی پیرامون چگونگی عملیاتی کردن مفاهیم قرآنی در نظر و عمل بیان شده است. در سه فصل بعدی، (فصول سوم تا پنجم) به ترتیب در ساختاری مشابه، مفاهیم اصلی سه‌گانه موجود در مدل پژوهش یعنی زنان، شهر و محیط شهری و اخلاق اجتماعی و شهروندی را مورد مطالعه قرار داده‌ایم. در هر یک از این فصول ابتدا چند مفهوم مرتبط تشریح شده‌اند و سپس یافته‌های قرآنی پیرامون آن مفاهیم عرضه شده است. در پایان هر فصل به پرسش‌های مطرح شده پژوهش درباره مفهوم کلیدی فصل مزبور بر اساس یافته‌های قرآنی مربوطه پاسخ داده‌ایم.

امید است، کوشش اندک و ناقابل ما مرضی درگاه الهی باشد و برای زمینه‌سازی مطالعات آینده خود و سایر عزیزان علاقمند، مفید واقع شود.

در نهایت بر خود لازم می‌دانم از همکاران و دوستان ارجمندی که مرا در آغاز این کار و به پایان رساندن آن یاری کرده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم. از همکار ارجمند جناب آقای دکتر زارع، مسوولان و کارکنان ارجمند و محترم اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، به ویژه جناب آقای سیدرضا مصطفوی، سرکار خانم زمانی و جناب آقای دارابی تشکر می‌نمایم. همچنین شایسته است، از همفکری و راهنمایی صمیمانه و دلسوزانه همکار ارجمند سرکار خانم دکتر سوسن باستانی عضو هیات علمی دانشگاه الزهرا که مسوولیت نظارت بر این پژوهش را بر عهده داشتند، تقدیر و تشکر کنم. اما به هیچ وجه قادر نیستم از یار و همکار همیشگی و گرانقدر خود که بدون تلاش همه‌جانبه و دقت‌نظر ایشان این کار هرگز به سامان نمی‌رسید، یعنی سرکار خانم فرشته سیدی کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت معلم آن چنان که باید، قدردانی و سپاسگزاری کنم. از این رو ضمن ابراز سپاس و تقدیر فراوان خویش از وی، از خداوند متعال خواستارم که لطف و بخشش بی‌کرانش را برای ایشان منظور دارد و این بنده کمترین را از لطف و مغفرت خود بی‌نصیب نسازد.

این اثر را که عمدتاً پژوهشی قرآنی است، به روح بلند استاد ارجمندم که به تازگی (در سالگرد عید غدیر) به دیار باقی شتافت و در جوار مولایش امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام آرام گرفت، استادی که در طول بیش از سی سال گذشته، فرصت بهره‌گیری از آموزش‌ها و رهنمودهایش را داشتم، مرحوم حاج شیخ محمدرضا جعفری تقدیم می‌دارم. باشد تا این کار به مثابه عرض ادب و بیان سپاس ناچیز نسبت به حق ایشان بر من به حساب آید.

مسعود گلچین